

ORTAÇAĞ YAKIN ŞARKINA AİD VERGİ KİTABELERİ

WALTHER HINZ

Türkçeye çeviren : FIKRET İŞILTAN

Vergi kitabeleri, şark devlet maliyesi ve diplomatlığının düsturları ve bu hususu ilgilendiren vesikalar yanında, ortaçağ ictimâî ve iktisadî tarihine dair araştırmalar için esaslı kaynak malzemesi ihtiva ederler. Memlûkler devletinin bu neviden kitabeleri bir tarafa bırakılırsa bunların mikdarı yüksek değildir. Bununla beraber şimdiye kadar bu neviden olup neşredilmiş bulunan az mikdarda kitâbeler de, güç anlaşılır ihtisas lisanı yüzünden, umumiyetle ilmi olarak tamamen açıklanmış addedilemezler. Şarki Anadolu'da Ani'deki eski Menüçehr mescidinin duvarında bulunan ve W. Barthold tarafından ele alınan kitâbe bu hususta bir istisna tekil ediyor ¹. Aşağıda Anadolu'nun, Irak'ın ve İran'ın şimdiye kadar ya tamamıyla aydınlatılmamış veyahut henüz neşredilmemiş olan bir kaç vergi kitâbesinden bahsedilecektir.

1

Ankara kale kapısındaki kitabe

1330 yılına ve dolayısıyla İlhan Ebü Sa'îd (1316-35) zamanına aid bulunan dört satırlık Farsca kitâbe Ankara kalesinin bir pazar yerine açılan kapısı üzerinde bulunuyor. Bilhassa ikinci yarısı hemen hemen okunmaz bir halde bulunan ve izahı okunmasından da güç olan kitâbe M. Schede'nin bir fotografisi esas tutularak P. Wittek tarafından neşredilmişti ².

¹ W. Barthold, *Persidskaya nadpis'na stene Anijskoy meçeti Manuçe Anijskaga seriya* No. 5, St. Petersburg 1911, 44 sahife. Türkçe tercemesi: Abdülkadir İnan, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, C. I (1931), s. 135-159. Bu yazının ortaçağda Yakın şark iktisadî tarihinin aydınlatılmasına yardım eden esaslı bir hizmet olduğu kabul edilmelidir. Ancak bugünkü ilim için Barthold'un bilgisini tamamlamak ve onun bazı düşünce ve izahlarını düzeltmek imkânı mevcuttur.

² *Ankara'da bir İlhanî kitabesi*, THİTM I, İstanbul 1931, s. 161-164+4 levha. Bu kitabe hakkındaki bütün mülâhazalarım hemen tamamıyla P. Wittek'in bu kitabeyi okumak hususunda gösterdiği fevkalâde mesaiye dayanmaktadır.

G. de Jerphanion³ ve Mübarek Galib'in⁴ daha önce yapmış oldukları fotografi neşri bu kitabenin okunabilmesi için hiç bir esas teşkil etmiyorlar.

Kitâbenin metni :

- (۱) الله میسر الامور چون از حکم یرلینغ جهانکشای بانکوریه وصول افتاذ رطایا
سبب شماره قجور و حزر غله
(۲) مشتکی بودند دوام دولت پادشاه اسلام را خلد ملکه از اول آذار سته ثلثین
و سبمائه ولایت را یاساء ما آن
(۳) نقد و جنس مال مین کرده در دفتر مثبت کشت که شهر تمام باشد و ولایت
یاساء ما بمدالیوم هر که شماره قجور و عشر محدث طلب کند
(۴) ویا [برخلاف (؟) قاعده مذکور (؟) درهم (؟)] وکیل غله جوید بلمنت خدای
و ملائکه و رسل باشد فن بدله بمد [ما] سمه فانما ائمه علی الذین یدلونہ عمل خلیل

Metnin izahı :

Satır 1 :

Wittek (*aynı yer*, s. 162) birinci satırda : "Cihangüşa fermanın hükmü Ankaraya vasıl olduğu zaman" diye metne tamamiyle uymıyan bir terceme veriyor. Halbuki *hukm-i yarlığ* istilahı İlhanlılar devrinin ihtisas lisanında "ferman", yani en yüksek devlet makamının emri manasında kat'î bir mefhum ifade ediyor ; bu suretle ez hukm = "emrine uyarak," dan ayrılma imkânı ortadan kalkıyor. Buna göre *yarlığ*, *çun* ile başlayan fer'î cümlelerin fâili olamıyor ve o halde bu cümlelerin fâilinin ne olacağı suali beliriyor. Kendi düşündüğüm gibi *ez* yerine *an* koyarak metni tashih yoluna gitmek paleografik bakımdan bir dayanak bulamıyor. Meselenin doğru hal şeklini "Umumî Türk tarihine giriş"⁵, adlı esaslı ve temel eserinde Ankara kitabesini yeniden ele alan ve bahis mevzuu yeri "Cihangüşa'nın fermanı mucebi Angüriye şehrine vasıl olduğum zaman" şeklinde terceme eden A. Zeki Velidî Togan makul bir surette bulmuştur. Bu şekle göre fâil, *vuşul uftâd* tabirine mükemmelen uymuş olan, cümiede adı verilmemiş bir şahıstır. Çünkü bir şeyin,

³ *Mélanges d'Archéologie Anatolienne*, Beyrouth 1928, levha CVIII.

⁴ *Ankara*, C. II, İstanbul 1828, levha 2 aşağıda.

⁵ Cild I, İstanbul 1946, s. 294 ve 461.

yani bir fermanın gelişi *resîd* kelimesi ile veya buna benzer şekilde ifade edilmeliydi.

Birinci satırın sondan bir evvelki kelimesini Wittek şüphe ile *خرن* okumuştur; bunun aid olduğu cümleyi o "ahali kobcurun ve toplanan buğdayın ziyadeliğinden şikâyet ettiler., şeklinde terceme ediyordu. Halbuki kitabede bir "ziyadelik,, den bahis yoktur, daha ziyade köylüler — *ra'âyâ*; bu kelimenin ahali olarak tercemesi pek şümüllü düşüyor — kanunsuz olarak kendilerinden talep edilen vergilerden, *şumâre-i kôbcür* (bunun hakkında muhtevasının izahı kısmına bakınız) ve muayyen bir mahsul vergisinden (*ğalle* "hububat,, okunuşu kat'îdir) şikâyet ediyorlar. İmdi *خرن* "hububatın anbara konulması,, kanunsuz bir mükellefiyet olmadığı içindir ki Wittek yaptığı tercemede buna bir "ziyade,, ilâve etmiştir. Biz daha çok böyle bir hususî vergi için kitabenin umumî heyetine uyacak bir ihtisas ıstılahı aramak zorundayız. Ortaçağa aid vergi cinsleri hakkında yapmış olduğum oldukça geniş ıstılah kolleksiyonunda yalnız şu *خر* bu hususa uygun düşüyor⁶. İranlı maliye memurlarının ihtisas lisanında *hazr* yalnız hububat vergisini değil, bilhassa ondalığa ilâve olarak tahsil edilen hububat tahmincilerine aid ücreti de ifade eder. *Ġāzān Hān hazr* ücretini bilhassa kaldırmıştı⁷. Bu ıstılah ayrıca Felek 'Alā-î Tebrîzî'nin 1309 tarihli maliye bilgisi düsturu'nda⁸, Hindüşâh'ın 1363'den kalan inşâ eserinde⁹ ve hükümdar Aşkoyunlu Ya'küb'un 1488 tarihli bir fermanında geçmektedir¹⁰.

Satır 2:

Sondan bir evvelki ıstılahın *ياساما* şeklinde okunuşu itiraz kabul etmez görünüyor; aynı kelimenin üçüncü satırın ortasında

⁶ Şimdi öğrendiğime göre A. Z. V. Togan *خرن* okumuştur (19.4. 1948 tarihli dostane bildirisinden).

⁷ R a s h î d a l - D î n, *History of Ghāzān Khān*, Karl Jahn neşri, *Gibb Memorial, New Series XIV*, London 1940, s. 258.

⁸ *Sa'âdetnâme*, Ayasofya el yazması No. 4190 varak 37 a. A. Z. V. Togan tarafından bulunan bu fevkalâde mühim devlet idaresine ait el kitabı hakkında onun THİTM, I. de *Moğollar devrinde Anadolu'nun iktisadî vaziyeti* adlı makalesine bakınız, s. 3 v.d.

⁹ *Dustūr al-Kātib*, İstanbul, Köprülü kütüphânesi, yazma No. 1241, varak 187 b, 195 a.

¹⁰ H a s a n F a s â 'î, *Fārsnâme-i Nāşirî*, Tahran 1895, I, 82.

tekerrür etmesi bunu ancak takviye eder. Fakat açıkça görüldüğü gibi her iki yerde de aynı şekilde terceme edilmesi lâzımdır; birinci halde Wittek bunu yasamız, ikincide de yalnızca *yasanın hükmü* olarak terceme ediyor. Yasa vergi teknik istilâhı olarak "vergi miyyası,, veya "vergi defteri,, (*ķānūn*) manasına gelir ¹¹.

Satır 3:

Wittek "para ve malin cinsi muayyen olup defterde tesbit edilerek şehir tamgası olsun, yasanın hükmü (budur),, şeklinde terceme ediyor. Bütün kitabenin anlaşılması bu satırın doğru tercemesine bağlıdır. Satırın birinci yarısı açıktır: Nakdî ve aynı vergiler tesbit edilmiş ve maliye defterlerine kaydedilmiştir ¹². Wittek'in satırın ikinci yarısının tercemesine gelince bu, onun ولایت kelimesini bu yerde *hüküm* ile terceme ederek شهر ile ولایت arasındaki tezdâ kaybetmiş olması nisbetinde, en mühim noktadan ayrılmaktadır. Ben arkadan gelen ولایت باسماء ya uygun olarak ¹³ که شهر تما باشد okuyorum. Bu suretle şu tezdâ kendiliğinden ortaya çıkıyor: "şehir tamga, vilâyet bunun aksine bizim vergi defterlerimize göre vergi veriyor,, yani Ankaralılar yalnız ticaret ve zenaat vergisi vermekle mükelleftirler; vilâyet ahali ise mahsul vergilerini, hiç bir fazlası olmadan, ancak tesbit edilmiş vergi ölçüsü üzerinden ödeyecekler, şu halde ne *şumâre-i ķobcūr* ne de *hazr-i ğalle* ödemeyecekler. Wittek'in "her kim fazla kobcür... talep eder,, şeklindeki tercemesi doğru değildir. Çünkü kaldırılan fazla *ķobcūr* değil *şumâre-i ķobcūr* resmidir.

¹¹ *Defter-i yāsāhā* istilâhını *ķānūnnāme* mânasında Ömer Lütfü Barkan'ın *Tarih vesikaları*, C. I, Ankara 1941'de neşrettiği *Osmanlı devrinde Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan Bey'e ait kanunlar* adlı kıymetli makalesinde s. 96, 99, 103 ve daha bir çok yerleriyle karşılaştırınız. Buna mukabil A. Z. V. Togan (*Giriş* s. 461) *yasama*'yı (fakat başka misallerle tevsik edilmeden) köylü ve göçebelere, *ķalan* ve *ķobcūr*'dan başka, tahsil edilmesi mutad olan vergiler için bir teknik istilâh olarak kabul ediyor. Evvelce ben de *yasama* okunuşuna taraftar idiysem de nihayet *yāsā-i mā* şeklini tercih ettim.

¹² A. Z. V. Togan bunu ولایت را یاساما از نقد و جنس مال şeklinde okuyor, *ān* yerine *ez* düzeltmesi bana paleografik bakımdan muhakkak lâzım görünmüyor.

¹³ *Şehr* ve *vilâyet* arasındaki tezdâ iyice anlaşılmış olan A. Z. V. Togan da aynı şekilde okuyor (19.4.1948 tarihli mektup) (Karşılaştırınız: *Giriş*, s. 461).

Satır 4 :

Bu satır bilhassa baş tarafında haricî tesirlerle pek bozulmuştur. Wittek *veyā* ile *ve keyl* arasındaki boşluğu tecrübe mahiyetinde kısmen وقاعدة محدث نهند ile doldurmuştur ki bunlardan ben yalnız *ķā'ide*'yi şüphesiz olarak kabul ediyorum. Diğer kitabelerin şemasına nazaran meselâ "her kim yukarıdaki emrin aksine bir dirhem ve bir ölçek hububat tahsil ederse...", gibi bir ifade tarzı bekleniyor. Benim tamamlama şeklim yalnız orta kısımda nisbeten kat'icedir.

Wittek'in boşluktan sonra gelen kısmı "...ve buğdayı ölçmek (yani ölçek resmi) ister,...", şeklinde tercemesi, bu kitabe bitiş ifade tarzının değişmezliğini inkâr etmiş oluyor. Burada bahis mevzuu olan muayyen bir kile [ölçek] vergisi değildir, bilâkis kitabenin lâneti ferman tamim edildikten sonra "bir kile hububatı bile,, kanunsuz olarak talep edecek olanın üzerinedir¹⁴.

Kitabe metninin tercemesi :

(1) Allah işlerin kolaylaştırıcısıdır. Cihangüşâ yarlığın hükmüne göre Ankara'ya muvasalat vaki olunca köylüler hayvan sayım vergisi ve hububat mahsul tahmini (ücreti) yüzünden şikâyet ettiler.

(2) İslâm pâdişahının —hükmü edebiyete kadar sürsün!— devletin devamı hürmetine 730 yılı *Āzār*'ının 1'inden itibaren (1 Mart 1330) vilâyet için şu vergi kanunumuz câridir :

(3) Nakdî ve aynı vergiler tesbit edilmiş ve vergi defterine kaydedilmiştir. Buna nazaran şehir ticaret ve zenaat vergisi (tamğa), buna mukabil vilâyet vergi kanunumuza (göre) (ödeyecektir). Her kim ki bundan sonra hayvan satım vergisi ve kanunsuz öşür alır,

(4) yahut (yukarıdaki kaideye mugayir olarak? yalnız bir dirhem bile olsa?) veya (yalnız) bir kile (bile olsa) hububat talep ederse Allah'ın, Meleklerin ve Peygamberlerin lâneti ona rastlasın. "Onu işittikten sonra her kim ki onu değiştirirse, günah onu değiştirenlerin üzerine olsun¹⁵. Halil'in eseri.

¹⁴ A. Z. V. T o g a n da (*Giriş* I, 461) aynı şekilde: "Her kim... keyil galle isteyecek olursa...".

¹⁵ Kur'an II, 180 (Kahire esas neşri sayılmasına göre).

Muhtevanın izahı:

A. Z. V. T o g a n'ın iknâ edici tefsirine göre İlhan Ebū Sa'îd 1330 senesi başlarında Ankara'ya bir vali gönderiyor ve bu oraya muvasalatından sonra sui istimal mevzuu olan vergileri kaldırıyor. O sırada köylüler en ziyade hayvan sayım vergisinden ve hububat tahmircilerinin aç gözlülükleri altında ıstırap çekiyorlardı. Ebū Sa'îd'in Ani'deki tarihi eksik olan kitabesinde köylülerin "tarla ve menkul mallarını, çiftlik ve servetlerini olduğu gibi bırakarak muhaceret,, etmelerine sebep olan bunlara benzer vergilerdir¹⁶. Ayrıca bu kitabenin diğer muhtevası da o devirde İlhan'ın umumiyetle bütün memleketinde vergilerin kaldırılması için tedbirler aldığı ve yeni bir valinin Ankara'ya gönderilmesinin (A. Z. V. T o g a n'ın isabetli bir tahminine göre bu Ertena Bey'dir) bu tedbirler arasında bulunduğu neticesini tahmin ettiriyor. Buna nazaran Ani'deki kitabe de öteki gibi 1330 senelerine irca edilmelidir. Bu Ani *yarlığ*'ının "1319-1335 yılları arasında ve filhakika açıkça görüldüğü gibi bu devrenin ilkten ziyade ikinci yarısından,, neş'et ettiğine dair Barthold'un araştırmasının neticelerine uymaktadır¹⁷. Ebū Sa'îd'in emirleri valiler için herhalde yalnızca vergilerin hududlarını gösteren bir direktif mahiyeti taşıyorlardı; onlar sonradan mahallî vergi durumunu gözönünde tutup — herhalde Tebriz divân-ı 'ālî'sinin emrine uygun olarak — kitabe şeklinde ahaliye tamim edilen emirlerini ısdar ediyorlardı. Bundan sonra ele alınacak olan Kırşehir kitabesi dahi belki de en yüksek devlet mercii tarafından tahrik edilen bu mahallî emirlerdendir.

Hayvan sayım vergisi (*şumâre-i kıbcür*), Mönke tarafından 1253 'de İran'a teşmil edilip nakdî vergi olarak bütün ahalden tahsil olunan eski Mogol hayvan vergisi *kıbcür*'un aynı değildir¹⁸. 1309 yılında Tebriz bölgesinde *kıbcür* resmi senede aile başına 11 gümüş dinar yahut 33 altun Mark tutuyordu¹⁹.

¹⁶ W. Barthold, *Persidskaja nadpis'*, s. 7; *THITM* I, 137.

¹⁷ Aynı yer, Rusça neşri, s. 8, Türkçe tercemesi, s. 139.

¹⁸ Karşılaştırınız: *Histoire des Mongols de la Perse, écrite en persan par Raschid-Eldin, publiée... par M. Quatremère*, C. I, Paris 1836, s. 256; W. Barthold, aynı yer, s. 32-33, Türkçe tercemesi, s. 152; V. Minorak, *Bull. School Or. Stud.* X, London 1941, s. 783 5.

¹⁹ *Sa'âdetnâme* varak 37 b. Gümüş dinarın başka paralara tahvili için karşılığınız: aynı yer, varak 34 b ki buna göre 1 Miskal altun (=4,3 gram) 4

Ḳobcūr, ifade ettiği mefhumun bütün değişmelerine rağmen, hayvan vergisi esas mânasını muhafaza etmiştir ; bu yalnız yukarıdaki kitabeden değil, aynı zamanda Niğde kitabesinden de anlaşılıyor (aşağıda No. 3'e bakınız).

Hayvan sayım vergisi (*şumâre-i ḳobcūr*), 1363 senesine ait bir ferman nümûnesinden de anlaşılacağı üzere, normal *ḳobcūr* vergisinden haric olarak köylüden tahsil olunan hususî bir vergi idi²⁰. Bu ferman nümûnesinde "bu sene içinde emîrler, askerî birlikler ve bunların techizatının temini için paraya ihtiyaç hasıl olduğu ve memlekette vukubulan muhtelif zararlar ve vak'alar yüzünden vergi tahsisatı mevcut bulunmadığı için devletin vilâyelerinde hayvan üzerine bir sayım vergisi (شمره) vazetmek lâzım gelmiştir „ deniliyor. Bunun için bütün sürü hayvanlarının istatistikî tesbitini yapmak üzere her tarafa divan memurları gönderildi. Bu sayımdan binek hayvanları ile koşum sığırları istisna edilmişlerdi. Sayım vergisi serbest otlayan koyun, sığır, at, katır ve eşeklerden, tesbit edilmiş miktarlarda (vesika maalesef bu miktarları vermiyor) tahsil ediliyordu. Memurlar bundan ayrı olarak zahmetleri mukabili muayyen bir ücret de tahsil etmek hakkını haizdiler. Yukarıdaki vesikaya nazaran her ne kadar şehirli hayvan sahipleri de bu munzam vergiye tâbi tutuluyor idiyse de, bunun bilhassa dışarıklı ahaliye yüklendiği aşikârdır.

Ankara vilâyet ahalisinin şikâyet ettikleri ikinci vergi, mahsul tahmin ücreti (*ḥazr-i ğalle*), mahiyeti bakımından birinci vergiye yakındır ; zira o da normal vergi menbalarının suyu çekildiği zaman tahsil ediliyordu. Hindüşâh'ın *İnşâ* kitabında bulunan başka bir vesika nümûnesi bu hususu isbat etmektedir²¹. Bu nümune de devlet hazinesinin boşaldığına işaretle başlayıp falan ve filân vilâyette vaktin müsaadesizliğinden ötürü vergi defterinin (*Ḳānūnnāme*) son duruma uygun hale getirilmediğini ve bunun için oranın vermekle mükellef olduğu resmin yeniden tanzim edilmesi lüzumunun belirlediğini tesbit ediyor. Yeniden divân-ı 'ālî memurlarından birisi mahsûlü tahmin etmek üzere gönderiliyor ;

gümüş dinar ediyordu ; Alman devlet bankasının 1939'da çıkan son resmî yayine göre 1 gram saf altın = 2,88 Mark idi ki buna göre bir gümüş dinarın kıymeti 3 altın Mark demek olur.

²⁰ *Dustūr al-Kâtib*, varak 195 b-196 a.

²¹ *Aynı yer*, varak 195 a-b.

onun tahmin neticeleri mahallî bilir kişiler tarafından tasdik edil-
melidir. "O (yani memur) rüşvet alamıyacağı gibi ayrıca zahmetini
ödetmeye de yetkili değildir,"; mamafî kanunî bir ücreti, حق الحزر 'i
vardır.

Böyle hususî vergilerin ne büyük sui istimallere yol açacağını
kitabenin kısa cümleleri kâfi derecede tahmin ettiriyor. Kitabe bu
vergi artıkları bundan sonra yalnız vergi ölçülerine (yasa) göre
vergi ödemekle mükellef olan bütün vilâyette kaldırıyor ve bilhassa
Ankara şehrinin yalnız ticaret ve zenaat vergisi (tamğa) ödeyece-
ğini, yani hiç bir ziraat vergisine tabi olmadığını ehemmiyetle be-
lirtiyor. Tamğa yalnız bütün zenaat erbabının (fahişeler de bunun
içindedir) ödemekle mükellef olduğu vergileri değil aynı zamanda
pazarların muamele vergilerini, hayvan kesim vergilerini, tartı ve
şehir kapısı ücretlerini ve memleketler arası berrî gümrük resim-
lerini kavramaktadır. Buna tamamiyle uygun olarak Ani kitabesi
de şehre vergi tarhedilmesi hakkında "tamğa ve memleketler arası
berrî gümrük resimlerinden (bâc) başka hukukî bakımdan hiç bir
şey tahsil edilemez²²", demektedir. Böyle hayırhahâne bir nizamın
ne kadar bir müddet cari olabileceğini iktisad tarihçisi elbette
sormamalıdır.

2

Kırşehir Caca Bey medresesindeki kitâbe

Bu tarihlenmemiş Farsça kitâbe, Rüm Selçuklu hükümdarı III.
Keyhusrev'in valisi Cibrâ'il b. Cācā tarafından 671/1271-3 sene-
sinde Kırşehir'de vakıf olarak yaptırılan medresenin giriş kapısı
üzerinde bulunmaktadır. Bu kitâbe istinsah, Türkçe tercüme ve
fotografî olarak Halim Baki Kunter tarafından neşredilmiştir²³.
Kitâbenin metni, bunun da Ankara ve Ani kitâbeleri gibi, Ebū
Sa'îd'in aynı fermanına irca edilebileceği ve binaenaleyh bunun da
1330 senesine ait olacağı düşüncesini takviye ediyor. Hasan Fehmi
Turgal daha 1937'de bu kitâbeyi adı geçen İlhan devrine
irca etmişti²⁴. Kitâbe ilk şeklinde her halde ilk iki uzun satırdan

²² W. Barthold, *Persidskaja nadpis'*, s. 5; *THITM* I, 137

²³ *Kitabelerimiz I, Vakıflar dergisi*, Sayı II, Ankara 1942, s. 433 ve
resim 4.

²⁴ *Kırşehir'de bir İlhanî kitabesi (Kırşehir Gazetesi No. 473, 1 Ocak 1937)*;
onun verdiği izahatı Cevat Hakkı Tarım ayuen almıştır: *Kırşehir Ta-
rihi*, Kırşehir 1938, s. 62-65.

ibaretti. Üçüncü ve dördüncü satırlar sonradan medresenin kapı kemerinin sağ köşesine eklenmiştir.

Kitabenin metni:

- (۱) چون آثار انوار معدت بندگی خلد الله ملکه بر کافه برایا تابان است
فرموده کی شکنجی و تابقور و مطرح صابون و کوچه مرتفع باشد از حکم
(۲) جهان مطاع این معانی سیئه را بالکلیه مرتفع دانسته در دعاء دوام ایام
دولت قاهره افزایشند و بعد الیوم هرکه وضع این معانی کند و یا در آن سعی نماید
در لعنت و سخط و غضب الهی باشد
(۳) همچنان تمغاء کتان کاشته و وجه مال آشپزی
(۴) مرتفع است

Tercemesi:

(1) Hükümdarın —Allah devletini devam ettirsin— adaletinin en parlak tesirleri bütün teb'ası üzerine yayıldığı için *şahna vergisi*, *tābķūr*, yani yapı malzemesi mükellefiyeti ve bunun gibi sabun ve küçe (sokak) resimlerinin kalkması emredildi.

(2) Cihanın itaat ettiği emrine uygun olarak bu fena yükler tamamiyle ilga edilmiş bilinmelidir. Bundan dolayı devlet-i kahiresi günlerinin devamı için dualar fazlalaştırılmalıdır. Bundan sonra her kim ki bu yükleri tekrar vaz'eder veyahut vaz'etmeğe çalışırsa Allah'ın lânet, hiddet ve gazabı ona rastlasın.

(3) Aynı şekilde keten ekme tamgası ve aşçılık vergisi

(4) kaldırılmıştır.

Muhtevanın izahı:

Asıl kitâbe dört hususî vergiyi kaldırıyor: *Şahnagî*, *tābķūr*, *maṭraḥ-i şābūn* ve *kūçe*.

Şahnagî altında *şahna*'ya, yani en büyük devlet makamı tarafından tayin edilen ve Kırşehir şehir ve bölgesinde askerî ve inzibatî kudrete malik olan mahallî âmir veya subaşıya ait bir vergi anlaşılmalıdır. Bu vergi, daha tam olarak *resm-i şāhnagî* veya vali vergisi²⁵, Anadolu'da 15. yüzyılda *şahnalık* şeklini almıştı²⁶. O zamanlarda bu vergi, Timurfler devrinde *dārūğa* (Mogolca *daroga* = reis'den²⁷), evvelce askerî vali için câri olan

²⁵ *Dustūr al-Kātib*, varak 175 b.

²⁶ *Tarih Vesikaları* I, 98.

²⁷ Karşılaştırınız: B. J. Vladimircov, *Obščestvennyj stroj Mongolov*, Leningrad 1934, s. 140.

şahna'yı istimalden düşürdüğü için, İran'da *dārūğagī* veya *dārūğagāne* adını taşıyordu. Şahna vergisi Akkoyunlu Uzun Hasan devletinde (1453-78) mutad olarak mahsulât vergisine %3 ilâveden ibaretti²⁸.

Tābķūr istilâhı yalnız İlhanlılar zamanında mevcut olup yapı malzemesi veya bunun para olarak mukabilini bir nevi vergi olarak vermektir²⁹. 1309 yılında İran'da köylerde oturan halktan, Ğāzān Hān'ın, beş sene evvel, kendisine halef olan kardeşi Ulcāytō'ya, son arzusu olarak kendisi tarafından ilga edilmiş olan bu vergiyi tekrar vaz'etmemesini tenbih etmesine rağmen³⁰, aile başına senede 2 gümüş dinar (=6 altun Mark) *tābķūr* istifa edilmişti³¹.

Maṭraḥ-i şābūn ile herhangi bir sabun vergisi kastedilmiştir. Kırşehir ortaçağda Haleb'den sabun idhal etmekle beraber sabun imalâthanelerine de malikti³². Belki de yerli sabun yerine bu idhal malı sabunu satın alan halk hususî bir vergi vermeğe mecburdu.

Kitabeye eklenmiş olan son ibarede, kanunsuz diğer iki vergi kaldırılıyor: Keten ekme tamğası ve aşçı dükkânı vergisi. Bunlardan ikincisi hiç şüphesiz, pazar aşçılarından aydan aya tahsil edilen, esnaf vergisini ifade ettiği halde³³, birinci tabir tamamiyle vazih değildir. *Ketān-i kāšte* esas manasiyle "ekilmiş keten," demektir. H. B. Kunter bunu biraz serbest olarak "*keten ekenler*," şeklinde terceme ediyor. Her halde mahallî hâkimler keten ekilmesine, Anadolu'nun diğer mahallerinde pamuk ziraatine vaki olduğu gibi, bir hususî vergi vazetmiş olacaktırlar³⁴.

3

Niğde, Sungur Bey camiindeki kitabe

İki Karaman oğluna aid iki satırlık kitabe, 1336'da Moğol valisi Sayf al-Dīn Sunğur Bey tarafından Niğde'de vakfen inşa

²⁸ *Tarih Vesikaları* I, 103, 196.

²⁹ Raşīd al-Dīn, K. Jah n neşri, s. 202; *Dustūr al-Kātib*, varak 196 a b.

³⁰ Kāşānī, *Ulcāytō tarihi*, Paris yazması, *Supplément persan* 1419, varak 10 b.

³¹ *Sa'ādetnāme*, varak 37 a.

³² Karşılaştırınız: C. H. Tarım, *aynı yer*, s. 64.

³³ H. B. Kunter (*aynı yer* s. 433) *māl-i āşpezi*'yi valinin matbahı için verilmesi icab eden bir resim addediyor.

³⁴ *Tarih Vesikaları* I, s. 99.

ettirilen camiin şark kapısı üstünde bulunuyor. Bu kitabe ilk defa, Farsca ve Arabca metnin tercemesi verilmeden, Halil Edhem tarafından neşredilmiştir³⁵. Albert Gabriel kitabenin tecrübî mahiyette bir Fransızca tercemesini veriyor³⁶. Bunun istinad ettiği Ahmed Tevhid her ne kadar *dār al-fahlavāniyya* okunuşunu bulmuş idiye de, *cingî* tabirini sökmemiş ve yaptığı tercemede Farsca metnin mühim yerlerinde hataya düşmüştür. 1936 yılında Niğde'nin mahallî Halkevi dergisinde bu kitabenin M. Zeki Oral tarafından hazırlanmış ayrı bir neşri çıktı³⁷. O, her ne kadar 1944 senesinde H. Ritter tarafından mahallinde, itiraza yer vermiyecek bir şekilde, tasdik edilen, fakat manası buna rağmen karanlık kalan *dār al-fahlavāniyya* okunuşunu kabul etmemişse de, yine kendisine *cingî* ıstılahının doğru tefsirini medyunuz.

Kitabenin metni :

(۱) کتب هذا المسطور بحکم سلطان بن سلطان سلطان پیر احمد خان و قاسم خان بنی قرمان خان خلد الله دولتهما و اید مملکتها آمین یا رب العالمین
(۲) از برای مال تفتیک و کهرچله و جنکی و بزر و قبجور اغنام که ازین بدعتها بعد الیوم از جماعت دارالنهلولوانیه هیچ چیزی نستانند از امراء و نواب و من سعی و ابطاله فلیه لمنه الله و ملائکة و الناس اجمعین حرر فی سنة اربع و سبعین و ثمانمائة [ثمانه]

Tercemesi :

(1) Bu kitabe Karaman oğlu sultan oğulları Sultan Pîr Ahmed Hân ve Kâsım Hân — Allah devletlerini devam ettirsin ve memleketlerini kuvvetlendirsin ! âmin ya Âlemlerin rabbi ! — emirleriyle yazılmıştır.

(2) Tiftik, güherçile, *cingî* yapı taşları, keten tohumu ve koyun üzerine *qobcūr* vergileri hakkında : bu cinsden bid'atlarla bundan sonra (*dār al-fahlavāniyya*) Niğde ahalisinden hiçbir şey emirler ve nâibler tarafından tahsil edilmesin. Kim (bu emrin) iptali için çalışırsa, Allah'ın, meleklerin ve insanların hepsinin birden lâneti ona rastlasın. 874 senesinde yazılmıştır (11 Temmuz 1946 - 20 Haziran 1470).

³⁵ TOEM, I, s. 873.

³⁶ *Monuments turcs d'Anatolie, Tome premier: Kayseri - Niğde.* Paris 1931, s. 134

³⁷ *Niğde Tarihi, Akpınar, Niğde Halkevi Dergisi, No. 18, 2. sene, s. 7.*

Muhtevanın izahı :

Bu kitabe, Karaman hükümdarlarının iki sonuncusu olan, Pîr Aḥmed Hân ile (1463 'den itibaren), kitabenin yazıldığı sıralarda onunla müttelik bulunan kardeşi Kâsım Hân zamanına aiddir. Kâsım Hân 1474 yılında ağabeyisini istihlâf etmiş ve 1482 'de ölmüştür.

Bu kitabe de gayr-ı kanunî vergileri, bu arada tiftik, güherçile, keten tohumu ve Niğde civarında bulunan çok mukavim, koyu esmer renkli, mahallî şiyvede *cingî*³⁸ denilen, bazalt yapı taşları üzerindeki resimleri kaldırıyor. Şaşılacak olan şey, eski Mogol hayvan vergisinin (*ḳobcūr*, yukarı ile karşılaştırınız) Anadolu'da hattâ 15. asrın son yarısında hâlâ mevcut oluşunu müşahede etmektir.

Şimdiye kadar henüz iyfca izah edilmemiş olan *dâr al-fahlavâniyya* "kahramanlık yurdu", 733/1333 yılında yazılmış olan Çağı Aḥmed Niğdeli'nin *Al-Valad al-Şafîḳ* adlı kroniğinin bir yerinden anlaşıldığına göre³⁹, ortaçağda Niğde şehrinin mahlasıdır.

4

Bagdad Mircâniyya medresesindeki kitabe

15. asırda vakfedilen Bağdad'daki Mircâniyya medresesinde büyük salonun medhalinde, duvar istinad direğinde 1516 yılı ocak ayına, şu halde Safevî şahı I. İsmâ'îl zamanına (1501 - 24) aid 14 satırlık Arapça bir kitâbeyi muhtevi bir mermer levha bulunuyor. O zamanki Bağdad valisi Emîr Ḳongur (?) Sultan'a aid olan kitâbe Max van Berchem tarafından tedkik edilmiştir⁴⁰. Bununla beraber 8 - 12 arasındaki mühim satırlar doğru olarak izah edilmemiştir. Bunlar şunlardır :

(۸) فصدر امره العالی

(۹) بأن لا يؤخذ من دلالی الابریسم و غیره من الاقشه

³⁸ Aynı yerde: «cingî deye Niğde ve yakınlarında sert ve koyu esmer renkte Bazalt cinsinden yapı taşlarına denir».

³⁹ Tek yazması İstanbul, Fatih Kütüphanesinde No. 4519, s. 292.

⁴⁰ Friedrich Sarre und Ernst Herzfeld, *Archäologische Reise tm Euphrat und Tigris-Gebiet*, Bd. II, Berlin 1920, s. 192-3.

(۱۰) شیء بئمة⁴¹ الضمان و مطامع الديوان و أن لا يؤخذ
 (۱۱) من جند حاکم بئداد و غلمانہ و ارباب دیوانہ شیء
 (۱۳) بئمة⁴¹ التما

Tercemesi :

“ Söзде divan talepleri ve vergi iltizamına dayanılarak ipekli ve diğer kumaşlardan (devlete aid) hiç bir dellâliyye ücreti alınmaması ve aynı zamanda tamgaya müsteniden Bağdad valisinin asker ve uşakları ve divanının memurlarından hiç bir resim alınmaması hakkında yüksek emri sâdır oldu.⁴²”

Kitabe iki türlü vergiyi kaldırmaktadır. Bunlardan birincisi ipekli ve diğer kumaşlar üzerinde mevzû *dellâli*'dir. *Dellâli* (dellâliyye ücreti) altında bilhassa dellâlların müşterilerinden kendileri için aldıkları ücrete ilâveten tahsil ettikleri ve devlet hazinesine vermekle mükellef oldukları ücret anlaşılmalıdır. Meselâ 1309 yılında Tebriz'de, bir devenin satışı için ödenmesi icab eden muamele vergisi (tamğa) 4 1/2 gümüş dinar (=13,50 altın Mark), buna ilâveten hazine dellâliyyesi 1/4 dinar (0, 75 Mark) tutuyordu. Dellâl kendi şahsı için ayrıca 1/4 dinar alıyordu⁴³ Bu hususî dellâliyye ücreti tabiatıyla yüksek makamın emrinden müteessir olmamıştır.

Emir Kõngur Sultan'ın emrine göre Bağdad kumaş pazarının vergi mültezimi, kendisinden bu ücreti isteyen Tebriz *divân-i a'la*'siyle yapmış olduğu mukaveleye uyduğu iddiasıyla, hazineye aid dellâliyye ücreti talep edemeyecekti.

Bunların ikincisi, bizzat valinin askerî ve sivil maiyeti için, tamğanın ilgasıdır. Tamğa bir ticaret ve zenaat vergisi ifade ettiği için bu emir yalnız adı geçen eşhasın, bunlar Bağdad'a mal idhal ettikleri veya alım satımı bizzat Bağdad'da yaptıkları hallerde, vergilerden muafiyetlerini istihdaf edebilir. Bunun için valinin askerleri, uşakları ve memurları kendi arazilerinin mahsulâtını ver-

⁴¹ M. van Berchem yanlış olarak بئمة okunmuştu.

⁴² Mukayese için M. van Berchem'in tercemesini veriyorum (*aynı yer*, II, 193): «Bundan dolayı küçük esnaftan divanın arzusunun ve iltizamın fiyatının yüksekliğine göre ipekli ve diğer kumaşlardan her hangi bir şey vergi alınmaması ve tamğanın fiyatının yüksekliğine göre Bağdad valisinin askerleri, uşakları ve divanının memurlarından her hangi bir şey vergi olarak alınmaması hakkında yüksek emri sâdır oldu.»

⁴³ *Sa'adetnâme*, varak 56 a,

gilerden muaf olarak şehre getirebilecekleri gibi pazardaki alım satımlarında da muamele vergisi vermeğe mecbur olmayacaklardı.

5

İsfahan'da Mescid-i Cum'a'daki kitabe

Bahis mevzuu olan henüz neşredilmemiş Farsca kitabe (karşılaştırınız: Levha 1) İsfahan'da eski Mescid-i Cum'a'da güney büyük eyvanın sağ cephesinde bulunuyor. Kitabe neshî yazılı yedi satırdan ibarettir; son satır tamamıyla, sondan bir önceki son dörtte birinde silinme ve diğer tahribat neticesinde okunamaz bir haldedir.

İhtimal son satırın nihayetinde bulunan tarih, ekseriya vaki olduğu gibi tahrib edilmiştir; mamafi aynı zamana aid haberler sayesinde oldukça emniyetle istihrac edilebiliyo. Vincenzo degli Alessandri 1571 yılında, Şah Tahmâsp'ın (1524-76) bir rüyadan teşeüm ederek altı sene evvel memleketindeki bütün ticarî vergileri kaldırdığını bildiriyor⁴⁴. Bu 972/1564-5 senesinde Mehdi'nin şah'a rüyada görünüb ona bu vergilerin kaldırılmasını tenbih ettiğini bildiren İran kroniklerinin verdiği malûmata uymaktadır⁴⁵. Kitabemizin belirttiğine göre dindar görünmek isteyen Tahmâsp bu talebe uymuştur ki biz de bu suretle kitabenin 1565 senesine aid olduğunu kabul edebiliriz.

Kitabenin metni:

(۱) بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ قَالَ اللّٰهُ تَعَالٰی مِنْ جِآءِ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرٌ اَمْثَالِهَا وَعَنْ النَّبِیِّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ مِنْ سَنِّ سَنَةٍ حَسَنَةً فَلَهُ اَجْرُهَا وَاجْرٌ مِنْ یَعْمَلُ بِهَا اِلَى یَوْمِ الْقِیَامَةِ مُصَدِّقٌ اِنْ مَقَالَ هَبُوبٌ نَسِیْمٌ اَفْضَالَ اسْتَكْرَمَ دَرِیْنِ اَوْقَاتٍ بِرَقْوَى وَضَمِیْفٍ اَزْ [ا] تَرُوْح

(۲) فِیضٌ وَكْرَمٌ اَخْتَرُ بَرَجٍ مَكَارِمٍ وَنَمُّ السُّلْطٰنِ اِبْنِ السُّلْطٰنِ اِبْوَالْمُظْفَرِ شَاهِ طَهْمٰسَبِ بَهَادِرِ خَانَ لَا بَرَحَتْ رَایَاتُ دَوْلَتِهِ مَنْصُورَةً وَاَعْدَاءُ حَشْمَتِهِ مَقْهُورَةً وَزَیْدَةٌ [و] عَنَیَّةٌ شَامِلَةٌ بَرَفْعِ قَوَانِیْنِ فِسَادٍ اَزْ دَارِ السُّلْطٰنَةِ اَصْفَهَانَ فَرْمُودَةٌ

(۳) كِهْ هِیْجِ یَكْ اَزْ سَلَاطِیْنِ مَاضِیَةِ بَرَفْعِ اَنْ تَوْجِهْ نَخُودَهْ بَلَكِهْ دَرْ هَرِّ عَصْرِیْ عِلَاوَهْ بِرِ اَنْ اَفْزُودَهْ فَرْمَانَ وَاجِبِ الْاِذْعَانَ مُؤَكَّدٌ بَلَعْنَتْ نَامَهْ شَرَفِ نَفَاذِ یَاْفَتْ مَضْمُونِ

⁴⁴ Hakluyt Society, *Works*, C. 49, s. 213.

⁴⁵ İskender Münşî *Tārīḫ-i 'ālem ārā-ī 'Abbāsī*, Tahran taş basması 1314/1896-7, s. 94.

- آنکه مال و جهات و وجوهات اصناف و محترفه بلده و بلوکات و ولایات و سر تمفاوات
از جواز بیع
- (۴) الحواجج و ذکوة کوسفند و مواشی بلده و بلوکات و ولایت و دار السلخ
و سوق الدواب و طریق مالواجرد و قشه و قله ملوس و باج و بلدی و بیع الحلیج
و سرجواز خورده و بازار مرغ و خلقانی و برد و میز و طریق رید و رباط سلطان
و دروب
- (۵) و مورچه خورت و سرزر و دارغکانه و سر دلالی و احداث کرون و هوائی را
رار و سزدج و فریدن و دارالضرب که مبلغ دو هزار تومان تبریزی تخمیناً میشده
بر اهالی و رعایا و تجار و محترفه بر عایت ایزد یار تصدق فرموده اند و
چهارده ممصو] علیهم
- (۶) السلم اهداء نموده اند و ثواب آن اهداء نیز بروح یر فتوح الامام العالم
موسی الکاظم علیه السلم هدیه فرموده اند فن بدله بمد ما سمعه فانما ائمه علی الذین
ببدلونه و صورت این موهبت را حسب الامر المطاع بمقدار
- (۷) حضرة بیقنبر کوشیده اند

Tercemesi:

(1, 2, 3) Besmele. Allahu Taalâ dedi: "Her kim bir iyilik getirirse onun on misli mükâfatını görecektir⁴⁶," ve Peygamber aley-hisselâm'dan (şu hadîs kalmıştır): "Her kim iyi bir âdet kurarsa bunun ve kıyamete kadar bununla amel edenlerin ecrine müstahak olacaktır., Bu sözün doğruluğunu sultan oğlu sultan Ebûlmuzaffer Şâh Tahmâsp Bahâdir Hân'ın —ki devletinin bayrakları daima muzaffer ve Zât-ı haşmetlerinin düşmanları daima makhur olsun, ve (Allah) ona şumullü inayetini arttırsın— yüksek faziletler ve nimetler ayyukunun feyz u kereminden istifade (taravvuh) etmek neticesinde zamanımızın kuvvetli ve zayıf insanları üzerine refah (ifdâl) nesiminin esmesi tasdik etmiştir. (Şöyle, ki) o (Şâh Tahmâsp) sui istimal edilen ve ilgası için mazideki sultanlardan hiç birisinin harekete geçmediği ve bilakis her asırda daha fazlalaştırdığı, vergi kanunlarının Darüssaltana İsfahandan kaldırılmasını emretmiş ve kendisine uyulması gereken ve bir lânetnâme ile tekid edilen ferman isdar eylemiştir. Bunun mazmunu şudur: Belde, bölükât ve vilâyâtın esnaf ve zenaatkârlarının istihsal, zenaat ve nakdt vergileri ve

⁴⁶ Kur'an VI, 159.

(4) matbah levazımının⁴⁷ satış ve transitindeki ticaret vergileri ve belde, bölükât ve vilâyâtın koyun ve büyük baş hayvan vergileri, mezbaha ve koşum hayvanları pazarı (vergileri), Mâlvâ-cerd, Kumeşe, Melûs kalesi yollarındaki vergiler, transit gümrüğü ve şehir kapısında alınan vergiler, atılmış pamuk (vergisi), attâ-riyye (? ser cevâz-i hürde) transit ücretleri, kuş, holkânî, çizgili kumaş ve sarık bezi pazarları (vergileri), Reyd (?) ve Ribât-i Sulţân yolunda,

(5) Mürçehört ve Serzer (de) ve şehir kapılarında alınan vergiler, şahna vergisi (*dâruğagâne*), dellâliyye ücretleri, kervanları muhafaza (ücretleri), Râr, Mezdec⁴⁸ ve Feriden⁴⁹ 'den "hava vergisi," ve nihayet darbhâne (resimleri) ki (hepsi birden) tahminen 2000 Tebriz tumanı tutuyorlardı, ahali den, köylüden, tüccardan ve esnaftan Allah rizası için kaldırılmıştır..... (Bu paralar) ... Ondört Ma'sum

(6) Aleyhimisselâm - a ihda edilmiştir. Bu ihdanın sevabını (Şah Tahmâsp) İmâm al-‘âlam Mûsâ al-Kâzım'ın ruh-ı pür fütuhuna da ithaf eylemiştir. "Bunu işittikten sonra kim değiştirirse, günah onun üzerine olsun,"⁵⁰. Bu mevhibenin sureti, kendisine itaat edilen emre uyularak, mikdarında ... (Mütebakisi okunamıyor).

Muhtevanın izahı:

Şâh Tahmâsp'ın 1565 senesine aid olan fermanı, şeriatın reddettiği, ticaret ve zenaat vergilerini ilga ediyor. Tarih kaynaklara göre bu ilga keyfiyeti bütün Safevî ülkesine şamildi. İsfahan kitabesi yalnız *belde*, *bölükât*, *vilâyât*'tan bahisle iktifa ettiğine göre herhalde ancak merkezi İsfahan olan eyaleti nazar-ı itibara alıyor. O zamanki devlet merkezi Kazvîn'de ben buna benzer bir vesikaya tesadüf edemedim. İsfahan kitâbesi bütün devlet arazi-

⁴⁷ *Havâ'ic*, ekmeğe ve etten başka matbah ihtiyaçlarının umumi ifadesidir. Bu istilâh, sağ yağ, zeytin yağı, yemişler, şeker, pirinç, sebze ve sair malzemeyi içine almaktadır.

⁴⁸ *Râr*, *Çahâr Mağall*'in şark kısmını teşkil eder. *Mezdec Râr*'ın batısındadır. Karşılaştırınız: A. H o u t u m - S c h i n d l e r, *Eastern Persian-Irak*, London 1896, s. 127 (V. M i n o r s k y'nin lûtuşkâr bildirisi).

⁴⁹ Feriden'in coğrafi vaziyeti hakkında karşılaştırınız: A n n K. S. L a m b t o n, *The Regulation of the waters of the Zâyende Rûd*, BSOS IX, London 1937 - 39, s. 664.

⁵⁰ *Kur'ân* II, 180.

sine şamil olsaydı o zaman "memâlik-i mahrûse," gibi bir ifade tarzının mevcudiyeti beklenirdi.

Kaldırılan vergilerin senelik tutarı kitabede Tebriz rayicine göre 2000 Tuman olarak tahmin ediliyor. Bu mikdar acaba kaç altun mark'a tekabül eder?

İlhan Gâzân Hân devrinde (1295 - 1304) 10.000 gümüş dinarlık tuman, kıymetinin, 30.000 altun Mark'a tekabül eden, en yüksek haddini bulmuştu. 1939'da tuman, resmen yine 10.000 dinardan müteşekkil olmakla beraber takriben 1,40 Mark kıymetine düşmüştü. 15. asırda Timurîler devrinde (*tenge*'lerden ayrı olarak) dört türlü gümüş rayicine göre tuman mevcuttu: Tebriz, Irak-i Acem, Bağdad ve Kepekî dinarları ki bunlardan sonuncusu Çağatay hükümdarı Kepek Hân'ın (1318 - 26) adına izafe edilmiştir⁵¹. Bir Kepekî dinar 9 Tebriz, 6 Irak yahut 3 Bağdad dinarına tekabül ediyordu⁵². Safevîler devrinde (1501 - 1722) yalnız Tebriz ve Irak rayiclerinden haberimiz vardır. 1633 senesine aid Astarâbâd'da mevcut bir kitabe bir cami kayyumunun maaşını 12.000 Irak dinarı olarak gösteriyor⁵³. Mamafî ekseriyetle "Tebriz rayici," ıstılahı kullanılıyordu. Hakikaten her iki ıstılah 16. asırda artık birbirine karışmıştı. Kitabemizin aid olduğu devirde İran'da bulunan İngiliz tacirleri yalnız bir rayic tanıyorlar. Chardin⁵⁴ vesâikde görülen "Tebriz râyici," ifadesini ancak bir formalite olarak gösteriyor.

Takriben 1539'dan itibaren Şâh Tahmâsp 1 miskal = 4,46 gram ağırlığında 100 dinarlık gümüş sikkeler darbettirmişti⁵⁵. Nümismatik'i alâkadâr eden bu müşahedeyi, bir miskal altundan 1000 dinar darbolduğuna dair ayrıca ve pek mühim bir malûmatı da kendisine medyun olduğumuz, muasır bir kronist de teyid ediyor⁵⁶. Buna göre o zamanki İran'da gümüşün altuna nazaran

⁵¹ Karş. A. Zeki Velidî Togan, *THİTM* I, 8-9.

⁵² 'Alî Şîrâzî, *Sams al-Siyâk*, Ayasofya, Yazma No. 3986, varak 121 b. 122 b. Bu farisî İnşa kitabı 1944'de Adnan Erzi tarafından bulunmuştur.

⁵³ H. L. Rabino, *Mazandaran and Astarabad*, Gibb Memorial, *New Series* VII, London 1928, Farsca s. 29.

⁵⁴ *Voyages*, Langlès neşri, Paris 1811, C. III, s. 156.

⁵⁵ H. L. Rabino di Borgomale, *Coins, medals and seals of the Shâhs of Irân*, 1500-1941, (London) 1945, s. 30.

⁵⁶ Küm'lu Kâzî Ahmed, *Hulâsat al-Tavârih*, Berlin yazması, 20 2202, varak 279b-280a.

kıymeti 1: 10 idi. Şu halde 1939'da Alman Devlet Bankası'nın son resmî rayicine göre bir gram saf altın 2,88 Mark ettiğine göre o zamanki İran'da bir gram saf gümüşün tutarı 28,8 Pfennig ve bir tumanın tutarı (= 10.000 Dinar = her biri 4,64 gram gümüş ihtiva eden 100 sikke) 133,63 Mark olarak takdir edilmelidir.

Bununla beraber kendilerine istinad edilen muasır İngiliz tacirleri tuman'ı bir az daha yüksek kıymette gösteriyorlar. 1566 senesine ait bir mektupta A. Edwards⁵⁷ şöyle yazıyor: *every shaugh* (şāhi) *is sixe pence English*. O zaman İngiliz shillingi'nin kıymeti 1,39-1,40 Mark tutuyordu. Buna nazaran, 1 şāhi = 50 dinar olduğuna göre, tuman için 139-140 Mark elde ediyoruz. L. Chapman⁵⁸ o zaman 12 Duka altununu (= takriben 120 Mark) 165 şāhi'ye tekâbül ettiriyor ki bu da tuman'ın kıymetini hatta 145,50 Mark'a yükseltip binnetice altın kıymetinin hafif bir şekilde yükseldiği kanaatini uyandırıyor. Bundan yirmi sene sonra (1586) G. B. Vecchietti *32.000 Toman = 700.000 ducati a x realj l'uno*⁵⁹ diyor. 10 Reallik böyle bir gümüş duka o zamanlar altuna göre 6,50 Mark ve şu halde tuman 142,35 Mark kıymetinde idi⁶⁰. Bundan dolayı 1565 yılında tuman'ın ortalama kıymeti için 140 altın Markı esas olarak alıyoruz.

Kitâbede gösterilen 2000 Tebriz tumanı şu halde 280.000 altın Mark'a tekabül ediyordu. Yalnız İsfahan şehir ve vilâyetine ait olsa da bu miktar çok az olup, İsfahan'ın bilhassa maruz kalmış bulunduğu, Timurlular zamanında vukua gelen tahribat ve Karakoyunlular devrindeki karışıklıkların hâlâ tesirlerinin devam ettiklerini göstermektedir. Düşünülmesi ki Moğollar devrinde 1335 senesinde İsfahan'ın yalnız ticaret ve zenaat vergisi olarak ödediği miktar 350.000 gümüş dinar'a = o zaman 875.000 altın Mark'a tekâbül ediyordu⁶¹. Tebriz'de 1363 senelerinde yalnız tamğa

⁵⁷ Hakluyt Society, *Works, Extra Series*, C. III, Glasgow 1903, s. 54.

⁵⁸ Aynı yer, s. 142.

⁵⁹ *The English Historical Review*, C. 7, London 1892, s. 319.

⁶⁰ Pedro Teixeira, *Relaciones*, Antwerpen 1610, s. 351 de: 16 Real = 1 aşrafî = 10. — Mark; Hakluyt, *Extra Series*, C. V, Glasgow 1904, s. 270-1; Juan Cerverio de Vera, *Viaie de la tierra santa*, Madrid 1597, s. 96 a: 6 medîni = 2 reales, s. 169 a-b: 1 Zechine (10. - Mark) = 45 medîni. Bütün bu muasır malûmata nazaran Real = takriben 65 Pfennig idi.

⁶¹ Hamd allâh Mustavfî Kazvîni, *Gibb Memorial XXIII*, Leyden-London 1916-19, Farsça metin s. 50.

2.270.000 dinar = o zamana göre 1.362.000 Mark, buna ilâveten zenaat vergisi 611.000 dinar veya 366.600 Mark, hepsi beraber 1728.600 Mark tutuyordu⁶².

İran kronikcisi İskender Münşi⁶³ bize o zaman kaldırılan ticaret vergilerinin umumî tutarını bildiriyor: "Onun (Tahmâsp'in) devletin teb'alarına..... bahşetmiş olduğu teshilâtın başında, eski hükümdarlar zamanından beri mütemadiyen tüccardan, sermayedarlardan ve seyyahlardan tahsil edilen ve senevî 1000 *Tümân-i şâhî-i 'Irâkî* temin eden sokak tamgasının (*tamgâ-i şavâri*^c) ilgası gelir..... Zenaat vergisi (*mâl-i muhterife*), hayvan vergisi (*mevâşî*) ve otlak vergisi (*merâ'î*) devlet arazisinin çok kısmında, bilhassa şî bölgelerde kaldırıldılar.. Kronikcinin mikdar göstererek beyan ettiği ifade, her halde, devletin ticaret vergileri umumî tutarının, her biri 50 dinarlık 1.000 *tümân* (= 10 milyon) *şâhî* olduğu şeklinde anlaşılmalıdır. Yani bizim hesabımıza göre yuvarlak hesap 7 milyon altın Mark, hazine için, bilhassa Şahın malûm hasisliğine göre, muazzam bir kayıp.

Şah Tahmâsp fermanıyle kaldırılan vergiler dört gruba ayrılabilir :

- I. Zenaat erbabının verdikleri resimler;
- II. Ticaret vergileri;
- III. Hayvan vergileri;
- IV. Hususî mükellefiyetler.

I. Bu kısmın başladığı ve bir çok vesikalarda görülen *mâl-ve-cihât* ıstılahı en son olarak V. Minorsky tarafından münakaşa edilmiştir⁶⁴. Bu ıstılahın anlaşılması için, *cihât*'ın "zenaate aid vergi mükellefiyetleri,"⁶⁵ manasına geldiğini açıkça tezahür ettiren, İran'a aid devlet maliyesi düsturları, bir anahtar hizmeti görüyorlar. Her esnaf loncasından senevî muayyen bir vergi tahsil olunuyordu; buna 17. asırda *bonîçe*⁶⁶ deniliyordu. Bunun aksine olarak *mâl*

⁶² 'Abd allâh Mâzandarânî'nin *Risâle-i Felekiyye*'si, Ayasofya yazma, No. 2656, varak 45 a, 75 b-76 a. Bu fevkalâte mühim idare el kitabı A. Z. V. Togan tarafından bulunmuştur (*THITM*, I, 31).

⁶³ *Aynı yer*, s. 94 satır 23 v. d.

⁶⁴ *Ball. School Or. Stud.* IX, London 1938, s. 945.

⁶⁵ *Risâle-i Felekiyye*, varak 40 b, 76 a; *Sa'âdetnâme*, varak 54 a; *Tarih Vesikaları*, I, s. 99.

⁶⁶ Karşılaştırmız: Engelbert Kaempfer, *Am Hofe des persischen Grosskönigs* (1684-5), Leipzig 1940, s. 95.

bütün istihsal vergilerini ve bilhassa ziraf ve hayvanî istihsal resimlerini ifade ediyor. Üçüncü ıstılah olan *vucūhāt*, ister muamelâtın vergilenmesine, ister memurlara verilen ücrete aid olsun, akla gelen her türlü nakdî vergileri içine almaktadır. Her üç ıstılah bir arada (*māl-ve-cihāt-ve-vucūhāt*) mevcut bütün vergi ve resimlerin hepsini birden ifade ediyorlar.

Safevî devletinin son zamanlarında esnaf ve erbab-ı zenaate yükletilen vergiler ve angaryalar hakkında V. Minorsky tarafından nümune-i imtisal olacak bir mükemmeliyyette neşredilen *Tadkirat al-Mulūk* aydınlatıcı malûmat veriyor ⁶⁷.

II. Kaldırılan ticaret vergileri şunlardır:

1. Matbah ihtiyacı için satış ve transit üzerine tamğa. (*ser-tamğavāt ez cevāz ve bey^c al-ḥavā²ic*), yani gıda maddeleri üzerine gümrük ve muamele vergileri.

2. Memleketler arası gümrük resimleri (*bāc*) ve şehir kapılarında alınan vergi (*beledî* ıstılahını ben böyle alıyorum).

3. Atılmış pamuk üzerine muamele vergisi (*bay^c al ḥalic*).

4. Dellâliyye ücretleri (*ser-dellâli*). Bunun için yukarıda Bağdad kitabesinde söylenenleri karşı.

5. Kervanların (geceleri) muhafazası için alınan ücretler. (*aḥdāş-i kervan*) ⁶⁸.

6. İşportacılar (*bāzār-i ḥolḳānī*) ve kumaş pazarlarının (*burd ve meyzer* bilhassa zikredilmişierdir) muamele vergileri.

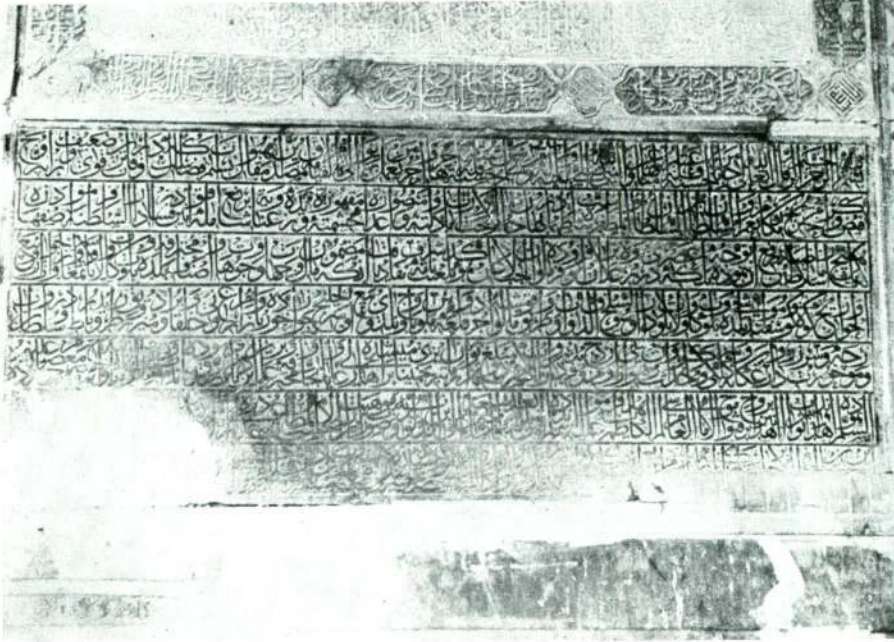
7. Yol paraları; bunlar belki de memleket arası gümrük resimleri içinde mündemictir. Bu vergilerin ihtisas ıstılahı (*rāhdārī*, bundan sonra gelen kitabeye bakınız) metinde yoktur; yalnız bu verginin tahsil edildiği mahaller, bilhassa İsfahan'dan çıkan yollarla bazı müstahkem mevkiilerdekiler, tasrih ediliyor (meselâ Şîrāz'a giden yolda Kumeşe veya Kāşān'a giden yolda Mürçeḥört) ⁶⁹.

8. Şehir kapısı vergileri (kısaca *durūb*).

⁶⁷ *Gibb Memorial, New Series XVI*, London 1943, s. 148.

⁶⁸ احدات ıstılahı hakkında karşı. aynı yer, s. 149.

⁶⁹ İran'ın ortaçağına aid bir tarihî coğrafya eserinin mevcut olmaması yüzünden kitabede adı geçen mahallerden, evvelece zikredilenlerden başkasının yerlerini tayin edemiyorum. Bunlardan bazılarının okunuşu bile kat'i değildir.

Res. 1 — Abbildung 1.

Res. 2 — Abbildung 2.

III. Kaldırılan hayvan vergileri şunlardır:

1. Sürülerin vergilendirilmesi (*zekât-ı gūsfend ve mevāšī*). *Zekât* tabiri bu verginin kanunzulüğünü peçelemek için olacak.
2. Yük taşıyan hayvanlar pazarındaki satışlar üzerine muamele vergisi (*sūḳ al-davāb*).
3. Kuş pazarının muamele vergisi (*bāzār-i murğ*).
4. Koyun, keçi ve sır kesmek için mezbahalara (*dār al-salḥ*) verilen rüsum.

IV. Hususî vergiler şunlardır:

1. Şahna vergisi (*dāruḡagāne*), yani evvelce zikredilen, mahallî askerî ve inzibatî şefe verilen resim.
2. "Hava vergisi," (*havā'ī*), göze çarparcasına keyff ve kanunsuz bir vergi olsa gerek. Bu ıstılah Şāh Tahmāsp'ın Seman'daki 1555 tarihli bir kitâbesinde de mevcuttur ⁷⁰.
3. İsfahan darbhânesine (*dār al-ḡarb*) verilen rüsum. Burada muhtemel olarak hususî eşhasın sikke kesdirmek üzere darbhâneye getirdikleri kıymetli madenlerin eritilmesi için alınan harcdan ziyade, hükümdarın rayice göre para darbından elde ettiği varidat (*seignorage, exitus lucri, Farsca vācebī*) bahis mevzuudur ⁷¹.

Bütün bu kaldırılan vergilerin hasılatını şah, "öndört ma'şüm," un, yani Peygamberin, kızı Fāḡima'nın ve oniki imamın hatırasına ithaf etmiştir.

6

İsfahan'daki Mescid-i cum'a'nın
ikinci kitabesi

Aynı şekilde henüz neşredilmemiş olan Farsca kitâbe (karş. levha 2) İsfahan'da eski Mescid-i cum'a'nın kubbeli güney-doğu medhalinde, bunun büyük iç avluya müntehi olduğu kısmın sağ tarafında bulunuyor. Kitâbe nesta'îlik 10 satırdan ibarettir. Birinci satır tamamiyle okunamaz bir haldedir; son dört satırın mühim parçaları kısmen tahrip edilmiş kısmen de dikkatsizce yapılan siva altında kaybolmuştur. Ne hükümdar ismi, ne de tarih görünüyor. Kitâbe muhtemelen — bundan evvelki ve son satırı çok

⁷⁰ Karş. Sānī' al-Dāvīa, *Maḡla' el-şams*, C. III, Tahran 1303/1886, s. 328.

⁷¹ Karş. V. Minorsky, *Gibb Memorial, New Series XVI*, s. 130-1.

tahribe uğramış olan kitâbede olduğu gibi — Safevî şâhı Ṭahmâsp'a (1524-76) aiddir.

Kitabenin metni :

- (۲) . . . باغ مال ایشان وجوه راهداری مأکولات را غله و میوه و برنج و روغن و امثال ذلك که جهة فروختن بدارالسلطنه [اصفهان آورند]
- (۳) [وم]ال دیگر برند سوای عقاقیل⁷² و شکر و اجناس ابریشمی و ریشمانی که تجار از جانب هند بدارالسلطنه مذکور آورند و ابریشم که از کیلان [و سقیرلاط]
- (۴) که از روم می آورند و اجناس ابریشمی و ریشمانی که از یزد و کاشان و سایر محال بدارالسلطنه مذکور آورده باطراف و جوانب برند به تخفیف و تصدق]
- (۵) [مقر]ر فرمودیم که من بعد بدین علت ظلمی از مترددین ننمایند راهداران و مستحفظان شوارع دارالسلطنه مذکور [لا] سیما ملازمان امارتیناه نظام الدین . . .
- (۶) وجوه راهداری مأکولات را تخفیف تصدق مقرر دانسته من بعد یکدینار و یکمن بار بدین علت از مترددین باز یافت نکنند و مزاحمت بحال رعایا ننمایند از] بار و اقشه و اجناس [ابریشمی]
- (۷) و ریشمانی و عقاقیل که تجار از جانب هند و سقیرلاط که از جانب روم و ابریشم که از کیلان می آورند و اجناس [ابریشمی و ریشمانی که از یزد و کاشان و سایر محال (۴) بدارالسلطنه مذکور]
- (۸) آرند وجوه راهداری] که در باب آن (۴) دستورالعمل از دیوان اعلیٰ قرار یافته باز یافت نموده زیاد از آن یکدینار و یکمن بار [باز یافت نکنند]
- (۹) . . . معمول نبوده که اسب و کاو و کوسفند و الاغ

Tercemesi :

(2) Satılmak üzere başşehir (İsfahan'a getirilen) hububat, meyva, piring, eritilmiş koyun tereyağı ve saire gibi gıda maddelerinin gümrük (*rāhdārī*) resimlerinin nakdî tutarı (*vucūh*) (ki bunlara mukabil başka ma)l (oradan) götürülür, tacirlerin Hindistan'dan mezkûr başşehir getirdikleri baharat, şeker, ipekli ve pamuklu (kumaşlar) haric, Geylân ipeği (ve ince yün kumaşlar [*saķīrlāṭ*]).

(4) ki Anadolu (*Rūm*)'dan getirilir, Yezd, Kâşân ve diğer mahallerden mezkûr başşehir getirilen ve (başka) taraflara ve bölgelere gönderilen ipekli ve pamuklular (haric olarak) tahfif ve ihsan edilmiştir.

⁷² عقاقیر yerine.

(5) Emir verdik ki bundan sonra bu sebepten dolayı, şuraya buraya seyahat eden teb'alar artık ta'ciz edilmesinler. Yol üzerindeki vergi tahsildarlarına (*râhdārân*) ve başşehirin cadde muhafızlarına (*mustahfiẓân-i şevâri*⁷³) ve bilhassa Emâretpenâh Emir Nizâm al-Dîn'in memurlarına

(6) gıda maddeleri için gümrük resminin tahfif ve ihsan edildiği ve bundan dolayı gelip giden teb'adan mal olarak onların ne bir dinar⁷³, ne de bir men⁷⁴ tahsil etmiye ve köylüleri iz'ac etmeye mezun olmadıkları bildirilir. (Buna mukabil)

(7) tüccarın Hind'den getirdiği (kervan) yüklerinden ipekli ve pamuklu mamulâtta ve baharattan ve Rûm'dan getirdiği ince yünlü kumaşlardan ve Geylân'dan idhal ettikleri ipekliden ve bunun gibi (Yezd, Kâşân ve sair mahallerden mezkûr başşehir?) getirdikleri (ipekli ve pamuklu) mamulâtta

(8) gümrük resmi alınmalıdır ki bu hususta *dîvân-i a'la* bir *düstûr al 'amel* tayin etmişti. Bundan başka ne bir dinar, ne de bir men eşya (tahsil edilmemelidir).

9. Mutad değildi ki atlardan, sığırlardan, koyunlardan ve oğlaklardan.....

Metnin izahı :

Uzuna kaçan mustalah ifade tarzına ve pek çok boşluklara rağmen kitabenin esas muhtevası anlaşılabilir bir haldedir. Ferman gıda maddeleri üzerine konulmuş olan vergiyi⁷⁵, hem İsfahan pazarına getirilenlerden, hem de buradan transit geçenlerden kaldırıyor. Mamafih ferman memleket arası gümrük resmini diğer, bilhassa bahalı ticaret eşya ve emtiası üzerinde ibka ediyor. İran kumaşlarıyla yapılan iç ticaret, Hindistan'la yapılan baharat, kumaş ve şeker, Anadolu ile yün kumaş ve Geylân ile ipekli, kervan ticareti gibi, gümrük resmine tabidir. Mamafih gümrükçülere ve cadde muhafızlarına, yalnız en yüksek devlet makamı tarafından tayin edilen tarife mucebince tahsilâtta bulunmaları tenbih edilmektedir. Şâh Tahmâsp 1565 'de yukarıda gösterildiği gibi bütün ticaret vergilerini kaldırdığı için bu ferman daha evvelki bir zamana aid olsa gerektir.

⁷³ O zaman takriben 1, 4 Pfennig.

⁷⁴ Takriben 3 Kilogram.

⁷⁵ *Râhdârî*, aslında «sokak muhafızlığı», İlhanlılar zamanında *tutkavulluk*, gayr-ı kanunî olan *bâc*'ın peçelenmiş şeklidir.

